

Проблеми судових інженерно-екологічних експертиз за екологічними правопорушеннями під час видобування корисних копалин

Ірина Тарарака *

* Аспірантка, Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3671-1288>, e-mail: tararaka_hniise@ukr.net

DOI: 10.32353/khrife.3.2021.11 УДК 343.98:502/504

Надійшло 30.09.2021 / Рецензовано 13.10.2021 / Прийнято до друку 09.12.2021 /
Доступно онлайн 30.12.2021

Розглянуто основні проблеми призначення та проведення судових інженерно-екологічних експертиз в адміністративно-судочинстві у разі виявлення правопорушень під час видобування корисних копалин.

Метою дослідження є узагальнення проблем призначення та проведення судових інженерно-екологічних експертиз (досліджень) за фактами вчинення адміністративного проступку під час користування надрами та надання практичних рекомендацій щодо їх вирішення.

Визначено суб'єктів, які можуть бути учасниками публічно-правових спорів та ініціаторами залучення експерта для виконання досліджень в адміністративних провадженнях під час розгляду екологічних правопорушень. Визначено предмет і завдання судової інженерно-екологічної експертизи та види об'єктів, які надають судовим експертам для виконання названих досліджень.

Розкрито умови якісного проведення інженерно-екологічних експертиз та вирішення поставлених перед експертом завдань, що залежить від правильного формулювання запитань експертові та повноти надання об'єктів дослідження. Запропоновано орієнтовний перелік запитань, які судові експерти мають змогу вирішити в межах проведення зазначених експертиз.

Розглянуто можливість і необхідність проведення натурного огляду експертом місця події.

Аналіз літератури свідчить про недостатню розробленість понять предмета й об'єкта цього виду експертиз.

Окреслено перспективні напрями вдосконалення теоретичних знань і практичної діяльності як судових експертів, так і суб'єктів (органів), що розглядають цей вид екологічних порушень.

Ключові слова: *судова інженерно-екологічна експертиза; адміністративне судочинство; видобування корисних копалин; користування надрами; органи виконавчої влади; природоохоронне законодавство.*

Постановка наукової проблеми

Природні й антропогенні зміни об'єктів навколишнього природного середовища у разі інтенсивного та нераціонального використання природних ресурсів спричиняють екологічні проблеми, зумовлені локальним руйнуванням природних об'єктів.

Господарська діяльність надрокористувачів під час видобутку корисних копалин створює умови для неефективного й нераціонального використання земельних ресурсів. Вирішення спорів внаслідок застосування адміністративного примусу уповноваженими державними органами виконавчої влади не завжди є обґрунтованим і в деяких випадках потребує детального розгляду в суді для з'ясування причин і обставин вчинення правопорушень.

Розглядаючи адміністративні справи, судові інженерно-екологічні експертизи (далі — *CIEE*) призначають із метою з'ясувати фактичні обставини щодо недотримання вимог природоохоронного законодавства, які мають значення для вирішення цих справ.

Проведення *CIEE* в адміністративному судочинстві потребує надання відповідей на комплекс питань про обставини, які призвели до екологічного правопорушення під час користування надрами.

У сучасній науковій літературі практично не досліджено законодавче, нормативно-правове та нормативно-технічне забезпечення здійснення *CIEE* й умов їх проведення, оскільки ці експертизи як окремий вид запроваджено лише 2011 р.

Станом на сьогодні також не досліджено питання щодо визначення предмета, завдань та об'єкта *CIEE* екологічних правопорушень під час видобування корисних копалин, відсутнє методичне забезпечення проведення досліджень таких екологічних правопорушень.

Аналіз основних досліджень і публікацій

Питаннями судової експертизи опікувалися такі зарубіжні вчені: E. Zebek, D. Solodov, D. Magherescu¹. Окрім того, проблематику надрокористування

1 Див., напр.: Zebek E., Solodov D. Environmental Forensic Examinations in Poland: a Case Study. *Journal for european environmental & planning law*. 2021. February. P. 103–123. DOI: 10.1163/18760104-18010007 (дата звернення: 23.09.2021) ; Magherescu D. Achieving Defense by Means of Forensic Science During the Criminal Proceedings in Romania. *Revista Brasileira de Direito Processual Penal*. 2020. Vol. 6. No. 1. P. 117–146. DOI: 10.22197/rbdpp.v6i1.302 (дата звернення: 23.09.2021).

докладно вивчали А. Frelih-Larsen, M. Swartz та ін.²

Однак, міжнародних досліджень, що вивчають судову експертизу в адміністративних провадженнях у разі розгляду екологічних правопорушень під час видобування корисних копалин, недостатньо через відсутність такого виду в європейських реєстрах, тому підґрунтям для цієї статті є праці вітчизняних фахівців.

Теоретичні основи надрового права відображено в наукових працях українських учених: О. Ю. Макаренка, О. О. Сурілової, Н. О. Максименцевої,

Р. С. Кіріна³. На жаль, українська наукова спільнота приділяла й приділяє недостатньо уваги основам та особливостям проведення СІЕЕ. Натомість такі науковці, як О. М. Головань, Н. Ю. Гончарук, Е. І. Майорова, А. Н. Петрухіна⁴ докладно розглядали у своїх роботах теоретичне підґрунтя проведення судово-екологічних експертиз.

Деякі положення й теоретичні основи проведення СІЕЕ досліджено у працях вітчизняних науковців і дослідників, поміж яких: І. В. Богданюк, Л. Г. Бордюгов, О. Є. Васюков, І. П. Крайнов, В. В. Сабадаш, В. І. Уberman⁵.

- 2 Див., напр.: Frelih-Larsen A., Hinzmann M., Ittner S. The 'Invisible' Subsoil: An Exploratory View of Societal Acceptance of Subsoil Management in Germany. *Sustainability*. 2018. 10 (9). 3006. DOI: 10.3390/su10093006 (дата звернення: 23.09.2021); Swartz M., Misteear B., Daly D., Farrell E. R. Assessing subsoil permeability for groundwater vulnerability. *Quarterly Journal of Engineering Geology and Hydrogeology*. 2003. 36 (2). P. 173–184. DOI: 10.1144/1470-9236/2001-46 (дата звернення: 23.09.2021).
- 3 Див., напр.: Макаренко О. Ю. Адміністративно-правова охорона надр України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2013. 32 с. ; Сурілова О. О. Адміністративно-правове регулювання у сфері використання і охорони надр : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Запоріжжя, 2017. 34 с. ; Максименцева Н. О. Актуальні проблеми нормативно-правового забезпечення державного управління в галузі охорони надр. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2017. № 29 (2). С. 60–62. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2017_29%282%29__17 (дата звернення: 23.09.2021); Кірін Р. С. Предмет надроохоронного права. *Економіка та право*. 2018. № 3 (51). С. 38–48. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/escpr_2018_3_5 (дата звернення: 23.09.2021).
- 4 Див., напр.: Головань О. М. Теоретические и практические основы использования специальных знаний при расследовании экологических преступлений : дис. ... канд. юрид. наук. Волгоград, 2008. 163 с. ; Гончарук Н. Ю., Майорова Е. И. Особенности обоснования и формирования выводов при решении задач судебно-экологической экспертизы. *Теория и практика судебной экспертизы*. 2012. № 1 (25). С. 101–104 ; Петрухина А. Н. Заключение эксперта и его оценка в уголовном процессе : автореф. ... канд. юрид. наук. Москва, 2011. 32 с. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/17885> (дата звернення: 23.09.2021).
- 5 Див., напр.: Крайнов І. П., Богданюк І. В. Деякі проблеми судової інженерно-екологічної експертизи при дослідженні екологічних правопорушень. *Актуальні питання судової експертизи та криміналістики* : зб. мат-лів міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 95-річчю ХНДІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (Харків, 10–11.10.2018). Харків, 2018. С. 187–188 ; Сабадаш В. В. Теоретичні основи судової екологічної експертизи. *Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»*. 2010. № 46. С. 170–175. URL: <http://repository.kpi.kharkov.ua/handle/KhPI-Press/26987> (дата звернення: 23.09.2021) ; Уberman В. І., Васюков А. Е. Судебная инженерно-экологическая экспертиза и арбитражный эффект экологического контроля. *Теория та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. 2013. Вип. 13. С. 418 ; Бордюгов Л. Г. Судебная инженерно-экологическая экспертиза: основные понятия и перспективы развития. *Там само*. 2011. Вип. 11. С. 569. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpsek_2011_11_81 (дата звернення: 23.09.2021).

Станом на сьогодні у вітчизняній науці вкрай недостатньо представлено наукові дослідження проблем СІЕЕ в адміністративних справах щодо екологічних правопорушень під час видобування корисних копалин.

Мета роботи

Метою дослідження є узагальнення проблем судової інженерно-екологічної експертизи за фактами вчинення адміністративного проступку під час користування надрами та надання практичних рекомендацій щодо їх вирішення.

Викладення основного матеріалу дослідження

Для користування надрами (передусім видобування корисних копалин, незалежно від їх виду та значення) характерні висока інтенсивність і низька раціональність, що провокує значну кількість екологічних правопорушень, які зрештою розглядають і вирішують у суді.

Під час розгляду справи про адміністративні правопорушення в законодавчо обумовленому порядку в суді для встановлення істини виникає потреба призначити судову (-и) експертизу (-и). В адміністративному процесі експертизу визнано основною формою використання спеціальних знань і науково-технічних досягнень під час розгляду публічно-правових спорів⁶.

Згідно зі ст. 102 Кодексу адміністративного судочинства України (далі — КАСУ), судову експертизу призначає адміністративний суд за наявності під-

став за клопотанням учасника справи або з власної ініціативи. Судові експертизи під час розгляду адміністративних справ призначають за таких умов:

- для з'ясування обставин, що мають значення для справи, необхідні спеціальні знання у сфері іншій, аніж право, без яких встановити відповідні обставини неможливо;
- жодною стороною не надано висновку експерта із цих питань або надані сторонами висновки експертів викликають обґрунтовані сумніви щодо їх правильності⁷.

СІЕЕ в адміністративних справах щодо екологічних правопорушень під час видобування корисних копалин призначають у разі виникнення публічно-правових спорів між державними органами (їх посадовими особами), уповноваженими на розгляд та ухвалення рішень про адміністративні проступки, і суб'єктами, стосовно яких винесено рішення адміністративного попередження або примусу.

Розгляд справ про адміністративні правопорушення здійснює значна кількість уповноважених державних органів. Учасниками справи в адміністративному порядку в разі виявлення недотримання вимог законодавства про надра можуть бути органи виконавчої влади та посадові особи, до компетенції яких належить розгляд адміністративних справ, винесення за ними рішень і застосування адміністративних санкцій.

Залежно від підпорядкованості до переліку уповноважених державних органів, які можуть бути учасниками справи, відповідно до положень ст. 213

6 Джафарова М. В. Процесуальні питання експертизи в адміністративному судочинстві України. *Юрист України*. 2011. № 4. С. 53. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/cy_2011_4%2817%29__9 (дата звернення: 23.09.2021).

7 Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. № 2747-IV (зі змін та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15> (дата звернення: 23.09.2021).

Кодексу України про адміністративні правопорушення, належать такі органи виконавчої влади: центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони праці (ст. 231); Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері геологічного вивчення та раціонального використання надр (ст. 239); Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику зі здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення й охорони природних ресурсів (ст. 242¹); Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері земельних відносин (ст. 242²)⁸.

Суб'єктами, яких притягують до адміністративної відповідальності, є особи (посадові особи), які вчинили протиправні дії щодо об'єктів навколишнього природного середовища, що призвело до негативних антропогенних змін локальних об'єктів, і/або не дотримали вимог природоохоронного законодавства та нормативно-технічних документів, чим могли завдати екологічної або матеріальної шкоди. Для вирішення адміністративних спорів у суді особливу увагу приділяють установленню фактичних обставин справи щодо недотримання суб'єктом вимог природоохоронного законодавства, діяльності (бездіяльності) посадових осіб, яких притягають до адміністративної відповідальності, і з боку органів

виконавчої влади; наявності, наслідків і масштабу впливу техногенних джерел на локальні об'єкти довкілля, з'ясування й оцінювання яких виходить за межі знань судді.

Варто погодитися з О. О. Мешковим, який зазначав, що судова експертиза шляхом застосування спеціальних знань запроваджує в судочинство сучасні досягнення науки й техніки і є джерелом не тільки встановлення, а й пояснення фактів та обставин справи⁹. М. Г. Щербаковський і Д. В. Куриленко слушно зауважують, що в умовах підвищення вимог до процесу доказування в судочинстві спеціальні знання покликані забезпечити отримання об'єктивних достовірних доказів, а також інформації, потрібної для ухвалення процесуальних рішень уповноваженими особами (органами)¹⁰.

Експертам-екологам для вирішення питань, пов'язаних з екологічними правопорушеннями, у межах адміністративного провадження потрібні спеціальні знання як у галузі інженерної екології, так і в законодавчій царині (нормативно-правових актів, нормативно-технічних документів, ураховуючи поточні зміни, поміж яких міжнародні, національні й галузеві стандарти, правила, норми, технічні умови й технологічні регламенти, інструкції, рекомендації, а також чинні галузеві стандарти та керівні документи).

Як зазначає О. В. Лапін, специфіка сфери здійснення екологічних злочинів визначає важливе значення спеціальних

8 Кодекс України про адміністративні правопорушення (статті 213–330) від 07.12.1984 р. № 8073-X (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80732-10> (дата звернення: 23.09.2021).

9 Мешков О. О. Об'єкт, предмет і завдання судової інженерно-технічної експертизи нещасних випадків, пов'язаних з електротравмуванням. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. Харків. 2019. Вип. 19. С. 367. DOI: 10.32353/khrife.1.2019.028 (дата звернення: 23.09.2021).

10 Щербаковський М. Г., Куриленко Д. В. Обізнані особи у судочинстві України. *Там само*. С. 142. DOI: 10.32353/khrife.1.2019.011 (дата звернення: 23.09.2021).

знань для їх ефективного розслідування, а також зумовлює широкий спектр необхідних навичок із застосування таких знань¹¹.

Отже, до спеціальних знань судового експерта, який має спеціальну підготовку та кваліфікацію за спеціальністю 10.19 «Дослідження обставин та організаційно-технічних причин і наслідків впливу техногенних джерел на об'єкти довкілля», належать спеціальні знання в галузі інженерної екології як напряму екології, що вивчає системи взаємодії людини з довкіллям і вплив технологічних процесів устаткування й обладнання на умови довкілля, а також знання у сфері екологічного права й навички їх застосування.

На сьогодні в екологічному напрямі експертних досліджень, які проводять у науково-дослідних установах судових експертиз України (далі — НДУСЕ України) затверджено два види судових експертиз: інженерно-технічну (зокрема, інженерно-екологічну) та екологічну¹².

Л. Г. Бордюгов запропонував визначення СІЕЕ — це реалізоване в кримінальних, цивільних, господарських або адміністративних справах науково обґрунтоване дослідження, спрямоване на встановлення обставин і фактів негативного антропогенного впливу на конкретні (локальні) об'єкти навколишнього природного середови-

ща, пов'язаних із порушеннями екологічного законодавства, які можуть бути визнані доказами в процесі розслідування й судовому розгляді цих справ¹³.

Слід погодитися з думкою науковців, що в судовій експертизі до сьогодні залишається невирішеною низка загальних проблем, поміж яких: поняття судової експертизи, її відмінність від інших способів використання спеціальних знань в адміністративному процесі, визначення доказової сутності висновку експерта та ін. Вирішення цих питань має не лише теоретичне, а й практичне значення, оскільки дає змогу правильно застосувати експертний висновок як доказ у конкретній адміністративній справі, уникнути помилок під час призначення експертизи¹⁴.

Вивчаючи надані на дослідження матеріали справи, експерт-еколог аналізує та зіставляє наявну в суб'єкта господарювання документацію з вимогами чинних (на момент події) нормативних документів, досліджує обставини й організаційно-технічні причини, установлює причиново-наслідкові зв'язки та залежності настання наслідків досліджуваної події, що дає змогу судді ухвалити правильне й обґрунтоване рішення. Судова експертиза значно розширює пізнавальні можливості судового розгляду адміністративних справ, дає змогу використати всі науково-технічні

11 Лапин А. В. Использование специальных познаний при расследовании экологических преступлений. *Вопросы криминалистики и судебной экспертизы*. 1989. Вып. 8. С. 31.

12 Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Мін'юсту України від 08.10.1998 р. № 53/5 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення: 04.08.2021).

13 Бордюгов Л. Г. Зазнач. твір.

14 Качурін С. Г., Мороз В. О. Судова експертиза в адміністративному судочинстві України. *Конституційно-правові засади адміністративної реформи в Україні* : мат-ли Всеукр. наук.-практ. конф. до 100-річ. СХУ ім. В. Даля (Северодонецьк, 24—25.10.2019). Северодонецьк, 2019. С. 96—102.

засоби для встановлення всіх обставин, що мають значення для справи¹⁵.

Зміст предмета інженерно-екологічної експертизи в адміністративних справах щодо екологічних правопорушень під час видобування корисних копалин впливає із завдань, поставлених перед експертом, обставин досліджуваної події та питань, які конкретизують предмет дослідження. Сьогодні існує багато загальновизнаних понять предмета судової експертизи. Найбільш прийнятне, на нашу думку, визначення предмета судової експертизи запропонував О. Р. Шляхов — як установлені на основі спеціальних знань фактичні дані (факти, обставини справи)¹⁶.

У загальному розумінні предмет судової експертизи — це фактичні дані й обставини справи, установлювані судовим експертом на підставі використання спеціальних знань шляхом застосування відповідних засобів (методів) під час дослідження матеріальних і матеріалізованих носіїв інформації з метою вирішення завдань судової експертизи¹⁷.

Слід погодитися з визначенням М. Г. Щербаковського, який дійшов висновку, що діяльність експерта спрямована на отримання інформації про досліджувану подію шляхом використання спеціальних знань. Інформація, яку експерт отримує в процесі своєї діяльності, є результатом дослідження окремих характеристик наданих на експертизу об'єктів¹⁸.

Предметом СІЕЕ в адміністративних справах щодо екологічних правопорушень під час видобування корисних копалин є комплекс (сукупність) фактичних даних про умови й обставини виникнення досліджуваної події, визначення наявності й обставин господарської діяльності суб'єктів (посадових осіб), дотримання вимог природоохоронного, земельного законодавства та законодавства про надра тощо, а також про наявність/відсутність впливу негативних антропогенних чинників на навколишнє природне середовище.

Коло завдань СІЕЕ визначено гл. 11 розд. II Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень (далі — *Науково-методичні рекомендації*)¹⁹, але дослідження обставин та організаційно-технічних причин недотримання вимог природоохоронного законодавства під час видобування корисних копалин має свою специфіку.

До основних завдань СІЕЕ за матеріалами адміністративних справ щодо екологічних правопорушень під час видобування корисних копалин належать:

- визначення обставин, пов'язаних з недотриманням вимог природоохоронного законодавства та настанням досліджуваної події (ситуації);
- установлення технічних та організаційних причин недотримання вимог природоохоронного

15 Джафарова М. В. Знач. твір. С. 53.

16 Шляхов А. Р. О предмете судебной экспертизы. *Некоторые вопросы теории судебной экспертизы* : тез. науч. сообщ. на 7-м теор. семинаре — криминалист. чтениях (Москва, 26.06.1975). Москва, 1975.

17 Основи судової експертизи: навчальний посібник для фахівців, які мають намір отримати або підтвердити кваліфікацію судового експерта / авт.-уклад.: Л. М. Головченко, А. І. Лозовий, Е. Б. Сімакова-Єфремян та ін. Харків, 2016. С. 25.

18 Щербаковський М. Г. Предмет судової експертизи. *Форум права*. 2016. № 5. С. 199—203.

19 Про затвердження Інструкції ... URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення: 04.08.2021).

законодавства, якщо це сприяло появі негативних антропогенних змін на об'єктах довкілля;

- визначення екологічних наслідків, заподіяних навколишньому природному середовищу внаслідок недотримання вимог природоохоронного законодавства у сфері охорони та використання надр;

- на основі наданих матеріалів підтвердження розміру матеріальної шкоди, завданої державі або надрокористувачеві (-ам) у результаті недотримання вимог природоохоронного законодавства під час видобування корисних копалин;
- з'ясування відповідності дій осіб (або їх бездіяльності), причетних до досліджуваної події (ситуації), вимогам чинних (на момент події) законодавчих нормативно-правових актів і підзаконних нормативно-технічних документів у сфері екологічної безпеки, охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів;
- установлення причиново-наслідкових залежностей між діями/бездіяльністю уповноважених осіб у галузі охорони навколишнього природного середовища, використання природних ресурсів та екологічної безпеки і наслідками, що настали.

Призначення та проведення судових експертиз в адміністративному судочинстві визначено законодав-

ством України про судово-експертну діяльність (Закон України «Про судову експертизу»²⁰, розд. III Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень²¹, далі — *Інструкція*) і врегульовано положеннями КАСУ.

Адміністративний суд, у провадженні якого перебуває справа про адміністративне правопорушення, із дотриманням процесуальної форми своєю ухвалою призначає експертизу в разі, коли виникає потреба у спеціальних знаннях.

Документ уповноваженої особи або органу, на підставі якого призначено судову експертизу (залучено експерта), крім даних, що є обов'язковими для цього процесуального документа, має містити зазначені підстави для проведення судової експертизи та запитання, на які експерт повинен дати висновок²².

Для надання відповідей на поставлені запитання експертам надають об'єкти дослідження (матеріали адміністративної справи й документи, необхідні для дослідження), що містять відомості про предмет експертизи.

У загальному розумінні об'єктом судової експертизи є матеріальні (матеріалізовані) джерела інформації, які досліджує (пізнає) експерт на основі застосування спеціальних знань, у межах предмета експертного дослідження певними методами й засобами з метою вирішити завдання (питання), поставлені уповноваженою особою (органом)²³.

Науково-методичними рекомендаціями (п. 11.1 гл. 11 розд. II) визначено,

20 Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038-XII (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> (дата звернення: 23.09.2021).

21 Про затвердження Інструкції URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення: 04.08.2021).

22 Основи судової експертизи С. 27.

23 Там само.

що «об'єктом інженерно-екологічної експертизи є матеріальні і матеріалізовані джерела інформації, що містять фактичні дані про обставини надзвичайної екологічної ситуації, у тому числі речові докази, фрагменти місця події, устаткування, комунікації, засоби виробництва, що забезпечують екологічно безпечне функціонування підприємства, а також будь-які інші обставини події, зафіксовані (описані, відображені у схемах, фотографіях, планах тощо) в матеріалах справи»²⁴.

Важливе значення для проведення дослідження та складання висновку експерта має допустимість об'єктів дослідження. На думку Ю. К. Орлова, якщо експерт визнає об'єкти дослідження недопустимими, то цю властивість автоматично втратить і сам висновок²⁵.

Як зазначає А. Н. Петрухіна, експерт складає висновок на підставі спеціальних знань, у зв'язку із чим виникають особливості, що стосуються співвідношення належності висновку експерта з іншими його властивостями як доказу. Такими особливостями, на думку авторки, є: помилкове надання експертові не того об'єкта дослідження, навмисна підміна об'єкта дослідження, порушення формальних правил отримання доказів; за цих обставин висновок експерта буде недопустимим²⁶.

Н. А. Панько²⁷ вважає, що «експерт повинен використати всі матеріали, необхідні для того, щоб дати правильний висновок». Із цим твердженням не можна не погодитися, оскільки повнота вис-

новку експерта залежить від повноти дослідження наданих матеріалів. Однак, на нашу думку, є неточним твердження Н. А. Панько про те, що безпідставна відмова від використання наданих матеріалів або умовчання у висновках про використання будь-яких наданих йому матеріалів, свідчить про неповноту висновку.

Проводячи інженерно-екологічні експертизи у сфері надрокористування, експерти досліджують усі надані матеріали, однак експертному оцінюванню підлягають фактичні дані, які є предметом дослідження відповідно до завдань (питань), поставлених перед експертом. Тобто в дослідженнях експерти можуть враховувати конкретний період досліджуваної події, визначений органом (особою), який (яка) призначив (-ла) експертизу, а не всю подію, відображену в наданих матеріалах справи. Наприклад, проведення експертизи господарської діяльності з видобування корисних копалин в період відсутності або призупинення дії спеціального дозволу на користування надрами. У цьому разі експерти досліджують матеріали й документи, що стосуються тільки періоду досліджуваної події — періоду відсутності (призупинення дії) спеціального дозволу на користування надрами.

Внутрішні технічні документи суб'єкта (накази, інструкції, дозволи), які стосуються досліджуваної події, але втратили чинність до моменту настання досліджуваної події або ухвалені

24 Про затвердження Інструкції ... URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення: 04.08.2021).

25 Орлов Ю. К. Заключение эксперта как источник выводного знания в судебном доказывании (уголовно-процессуальные, криминалистические и логико-гносеологические проблемы): автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Москва, 1985. 54 с.

26 Петрухина А. Н. Указ. соч.

27 Панько Н. А. Висновок експерта та його оцінка. *Форум права*. 2012. Вип. 1. С. 728—733. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2012_1_114 (дата звернення 04.08.2021).

(затверджені) після досліджуваного періоду, експерти можуть не розглядати.

На період проведення експертизи обстановка на території досліджуваного об'єкта (локальної земельної ділянки) може принципово змінитися (наприклад, проведення надрокористувачем рекультиваційних заходів), тому експерти можуть розглядати в обсязі наданих матеріалів тільки визначений представниками уповноважених органів виконавчої влади період недотримання вимог природоохоронного законодавства або період, визначений відповідно до поставлених питань органом, який призначив судову експертизу.

Однією з важливих умов якісного проведення інженерно-екологічних експертиз і правильного вирішення поставлених перед експертом завдань є надання експертові належних об'єктів дослідження.

Об'єктами інженерно-екологічної експертизи щодо екологічних правопорушень під час видобування корисних копалин можуть бути:

- матеріали справи (протоколи про адміністративні правопорушення й додатки до них, довідки, схеми, висновки інших судових експертиз тощо), які стосуються предмета експертизи;
- технічна документація (технологічні регламенти, інструкції, документи землевпорядкування тощо);
- дозвільні документи, висновки спеціалістів, висновки державних експертиз;
- локальна земельна ділянка з ознаками негативного антропогенного впливу (у разі необ-

хідності проведення експертом натурного огляду);

- результати обстеження об'єктів надрокористування уповноваженими органами державного нагляду (контролю), протоколи досліджень проб ґрунтів, вод, атмосферного повітря тощо;
- результати обстеження та проведення маркшейдерських (топографо-геодезичних) робіт;
- розрахунок розміру шкоди, складений уповноваженими органами державного нагляду (контролю);
- інші джерела інформації, що містять відомості про досліджувану подію.

Аналіз експертної практики свідчить про існування проблем у формалізованій постановці питань (завдань) експертові. Перелік питань, які вирішують у межах проведення інженерно-екологічних експертиз, затверджено наказом Мініюсту України й визначено п. 11.3 гл. 11 розд. II Науково-методичних рекомендацій²⁸.

Після вивчення наданих на дослідження матеріалів та ознайомлення з поставленими питаннями, експерт може змінити редакцію й послідовність питань, або згрупувати їх і розглядати сумісно (п. 4.12 розд. IV Інструкції²⁹). Однак, суті поставлених питань (відповідно до визначених ухвалою суду завдань) змінювати не можна.

Доволі часто судді (за попереднім узгодженням представника органів виконавчої влади або особи, яка ініціювала запит на проведення експертизи) формулюють запитання експертам, зміст яких не відповідає Науково-методичним рекомендаціям.

28 Про затвердження Інструкції ... URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення: 23.09.2021).

29 Там само.

У своїй роботі Л. О. Сидоренко проаналізував і систематизував запитання, що ставлять судовим експертам, формулювання яких часто не відповідає чинним Науково-методичним рекомендаціям. Запитання, які ставлять судовим експертам, можуть мати такі особливості: правовий характер; оперативно-розшуковий і довідковий характер; характер гіпотетичних припущень; вирішення яких не потребує спеціальних знань; на які не можна відповісти, тому що вони є неконкретними; які виходять за межі спеціальних знань експерта; зміст яких незрозумілий експертові або їх можна оцінити неоднозначно; зміст яких хоча і зрозумілий, проте експерт не може їх самостійно відредагувати через те, що від цього зміниться їхня суть; зміст яких зрозумілий, експерт може їх самостійно відредагувати, хоча після редагування формально їхня суть частково зміниться; зміст яких зрозумілий експертові, і він може їх самостійно відредагувати, не змінюючи їхньої суті³⁰.

Судова інженерно-екологічна експертиза є підвидом інженерно-технічної експертизи, тому під час формулювання питань експертам слід зважати на специфіку здійснення суб'єктами господарювання (особами) користування надрами, технологічні й технічні процеси видобутку корисних копалин тощо.

До орієнтовного переліку запитань, які можуть вирішити судові експерти в межах проведення інженерно-екологічних експертиз у справах з екологічних правопорушень під час видобування корисних копалин, можна додати запропоновані далі.

- Вимоги яких нормативних актів з охорони навколишнього природного середовища недотримано в досліджуваному випадку?

- Які причини виникнення екологічної ситуації (події) і які обставини їх обумовили?
- Дії яких осіб не відповідали вимогам нормативних актів з охорони навколишнього природного середовища?
- Дії (бездіяльність) яких осіб перебувають (із технічної точки зору) у причиновому зв'язку з настанням досліджуваної події?
- Чи підтверджується на підставі наданих документів арифметичний розрахунок розміру шкоди?

Наведений перелік питань не є вичерпним. Перед інженерно-екологічною експертизою можуть постати також інші питання в межах предмета експертного дослідження й компетенції експертів.

У деяких випадках поставлені експертам питання тісно взаємопов'язані, також вони можуть мати комплексний характер, а їх вирішення потребує застосування спеціальних знань із різних експертних спеціальностей і галузей. Наприклад, експертна практика свідчить, що органи досудового розслідування або суду на вирішення експертизи часто ставлять питання про визначення розміру матеріальної шкоди за недотримання вимог природоохоронного законодавства у сфері надрокористування.

Обчислення розрахунку відшкодування шкоди навколишньому природному середовищу не належить до компетенції судових експертів за спеціальністю 10.19 «Дослідження обставин та організаційно-технічних причин і наслідків впливу техногенних джерел на об'єкти довкілля» та потребує застосування спеціальних економічних знань. Судові експерти-екологи разом з експертами-економістами проводять

30 Сидоренко Л. О. Щодо права експерта на редагування поставлених йому запитань. *Криміналістичний вісник*. 2015. № 2. С. 83–91.

комплексні дослідження з перевірки розрахунку розміру шкоди (попередньо проведеному уповноваженими органами державного нагляду (контролю)) на підставі документів, наданих на дослідження з матеріалами справи.

До інженерно-екологічної частини зазначених досліджень належить установлення відповідності фактичних обставин виявленого порушення проведеному розрахунку розміру шкоди, нормативне застосування методики розрахунку, перевірка вихідних даних, використаних у наданому на дослідження розрахунку розміру шкоди.

До економічної частини таких досліджень належить перевірка деяких вихідних даних і обчислення.

Слід зазначити, що такий комплексний підхід експертних досліджень до вирішення поставлених завдань (запитань) із визначення матеріальної шкоди застосовують не в усіх НДУСЕ України. На нашу думку, це є помилковим: таке питання потребує єдиного підходу.

В експертній практиці майже не трапляється ситуацій, коли вирішують питання щодо тільки одного компонента навколишнього природного середовища: найчастіше експерти під час дослідження аналізують складні зв'язки між різними об'єктами довкілля. Прикладом може стати самовільне розміщення твердих побутових і/або промислових відходів на території закритого кар'єру видобутку корисних копалин або замор риби в обводненому кар'єрі видобутку піску, який поєднано суднохідним каналом з водним об'єктом.

Так само СІЕЕ можуть призначати для встановлення причинового зв'язку між екологічним правопорушенням і негативними наслідками, спричинене-

ними діяльністю/бездіяльністю суб'єкта господарювання або особи.

Отже, під час проведення СІЕЕ об'єктами дослідження можуть бути як окремі елементи екосистеми (атмосферне повітря, ґрунт, вода тощо), так і природні об'єкти та комплекси.

Законодавством України про судово-експертну діяльність передбачена можливість проведення судовими експертами огляду об'єктів дослідження.

На думку О. І. Майорової, для повного й усебічного аналізу негативного впливу на елементи навколишнього середовища оптимальним є виїзд експерта-еколога на місце події з метою проведення експертного огляду, оскільки надані на дослідження матеріали, які містять результати проведених оглядів органами державного екологічного контролю, не можуть замінити візуального, органолептичного та інших видів безпосереднього сприйняття, тому не дають повної картини події³¹.

У судових експертів-екологів НДУСЕ України існують різні думки щодо необхідності проведення експертного натурного огляду місця події.

Експертна практика проведення СІЕЕ свідчить, що потреба в проведенні експертом натурного огляду місця події має індивідуальний характер. Для вирішення ситуаційних завдань експертів-екологу здебільшого достатньо вивчити надані матеріали. За відсутності потрібної інформації і/або матеріалів (документів), експерт має право заявити клопотання про надання додаткових матеріалів.

На нашу думку, експерт має сам визначати необхідність проведення натурного огляду. Це обумовлено предметом і завданням конкретної судової

31 Майорова Е. И. Осмотр места происшествия как важнейший этап проведения судебно-экологической экспертизы. *Вестник университета им. О. Е. Кутафина*. 2016. Вып. 8. С. 38—46.

експертизи, обсягом і інформативністю наданих на дослідження матеріалів, фактичними даними і змістом поставлених на вирішення питань.

За потреби залучення експерта до огляду місця події, експерти-екологи в процесі проведення натурного огляду об'єктів мають ураховувати як джерела технологічного й технічного впливу на стан довкілля, так і впливи різних чинників — кліматичних, едафічних (родючість ґрунту, його зволоженість, реакція розчину, уміст солей, фізичний стан тощо) та ін. Під час проведення огляду експертом-екологом локальна досліджувана ділянка є носієм інформації про подію.

Висновки

Незважаючи на активний розвиток СІЕЕ, існує низка організаційних і процесуальних проблем призначення та проведення експертиз за матеріалами адміністративних справ щодо екологічних правопорушень під час видобування корисних копалин, зокрема:

- незнання можливостей СІЕЕ і, як наслідок, неправильне призначення необхідного виду судової експертизи;
- недостатня обізнаність органів, які ухвалюють рішення про проведення експертизи, що пояснюється недостатнім матеріально-технічним забезпеченням суб'єктів судового розгляду;
- постановка питань, які є неконкретними, мають правовий або довідковий характер і не відповідають спеціальним знанням експертів-екологів. Ставлячи питання, у деяких випадках замовники експертизи не враховують

її можливостей, що спричиняє потребу змінювати формулювання питань у межах компетенції експерта, об'єднувати, перефразовувати або взагалі відмовлятися від надання відповіді;

- надання в неповному обсязі необхідних матеріалів для проведення експертизи, неправильне оформлення матеріалів для дослідження;
- відсутність методик проведення судових інженерно-екологічних експертиз у сфері надрокористування.

Зазначені вище проблеми зумовлюють потребу в подальших наукових і методичних розробках, зокрема доповнення Науково-методичних рекомендацій³² більш широким визначенням об'єкта СІЕЕ, переліком завдань і вирішуваних питань.

Проблемы судебных инженерно-экологических экспертиз по экологическим правонарушениям при добыче полезных ископаемых

Ірина Тарарака

Рассмотрены основные проблемы назначения и проведения судебных инженерно-экологических экспертиз в административном судопроизводстве в случае выявления правонарушений при добыче полезных ископаемых.

Целью исследования является обобщение проблем назначения и проведения судебных инженерно-экологических экспертиз (исследований) по фактам совершения административного проступка при пользовании недрами и предоставление практических рекомендаций по их решению.

Определены субъекты, могущие быть участниками публично-правовых споров

³² Про затвердження Інструкції URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення: 23.09.2021).

и инициаторами привлечения эксперта для выполнения исследований в административных производствах при рассмотрении экологических правонарушений. Определены предмет и задачи судебной инженерно-экологической экспертизы и виды объектов, предоставляемых судебным экспертам для выполнения названных исследований.

Раскрыты условия качественного проведения инженерно-экологических экспертиз и решения поставленных перед экспертом задач, зависящие от правильной формулировки вопросов эксперту и полноты предоставления объектов исследования.

Предложен ориентировочный перечень вопросов, которые судебные эксперты могут решить в рамках проведения указанных экспертиз.

Рассмотрена возможность и необходимость проведения натурного осмотра экспертом места происшествия.

Анализ литературы свидетельствует о недостаточной разработанности понятий предмета и объекта этого вида экспертиз.

Обозначены перспективные направления совершенствования теоретических знаний и практической деятельности как судебных экспертов, так и субъектов (органов), рассматривающих этот вид экологических нарушений.

Ключевые слова: судебная инженерно-экологическая экспертиза; административное судопроизводство; добыча полезных ископаемых; пользование недрами; органы исполнительной власти; природоохранное законодательство.

Certain issues of judicial engineering and environmental examinations regarding environmental violations in the extraction of minerals

Iryna Tararaka

The main problems of appointing and conducting judicial engineering and

environmental examinations in administrative proceedings in the event of detection of violations in the extraction of minerals are considered.

The purpose of the study is to generalize the problems appointing and conducting judicial engineering and environmental examinations (studies) in response to an administrative violation when using subsoil and providing practical guidelines for their solution.

The subjects which can be participants of public-law disputes and initiators of engaging an expert in order to undertake investigations in administrative proceedings while considering environmental violations are determined. Subject and objectives of judicial engineering and environmental examinations and types of objects provided to forensic experts to perform these studies are defined.

Conditions for the qualitative conduct of engineering and environmental examinations and solution of the tasks assigned to the expert are revealed, which depends on the accurate formulation of questions to the expert and completeness of the provision of studied objects. An indicative list of questions that can be solved by forensic experts within the framework of these examinations is proposed.

The possibility and necessity of conducting a full-scale inspection of the scene by an expert are considered.

A review of the literature indicates an insufficient development of concepts of the subject and object of this type of examination.

Promising directions of improvement of theoretical knowledge and practical activity both forensic experts and subjects (bodies) considering this type of environmental violations are outlined

Keywords: judicial engineering and environmental examinations; administrative proceedings; extraction of minerals; subsoil use; executive authorities; environmental legislation.

Фінансування

Це дослідження не отримало жодного спеціального гранту від фінансових установ у державному, комерційному чи некомерційному секторах.

Відмова від відповідальності

Засновники не грали жодної ролі у розробленні дослідження, добиранні й аналізуванні даних, рішенні про публікацію чи підготовку рукопису.

Учасники

Авторка внесла свій внесок винятково в інтелектуальну дискусію, що є основою цього документа, дослідження судової практики, написання та редагування, і бере на себе відповідальність за її зміст і тлумачення.

Декларація щодо конфлікту інтересів

Авторка заявляє, що у неї відсутній конфлікт інтересів.

References

- Bordiugov, L. G. (2011). Sudebnaia inzhenerno-ekologicheskaiia ehkspertiza: osnovnye poniatiia i perspektivy razvitiia [Judicial engineering and environmental examination: basic concepts and prospects of development]. *Teoriia ta praktika sudovoi ekspertizi i kriminalistiki*. Vip. 11. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpsek_2011_11_81 [in Russian].
- Dzhafarova, M. V. (2011). Protsesualni pytannia ekspertyz v administrativnomu sudochynstvi Ukrainy [Procedural issues of examination in administrative proceedings of Ukraine]. *Yuryst Ukrainy*. № 4. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/uy_2011_4%2817%29__9 [in Ukrainian].
- Freligh-Larsen, A., Hinzmann, M., Ittner, S. (2018). The 'Invisible' Subsoil: An Exploratory View of Societal Acceptance of Subsoil Management in Germany. *Sustainability*. 10 (9). 3006. DOI: 10.3390/su10093006.
- Golovan, O. M. (2008). *Teoreticheskie i prakticheskie osnovy ispolzovaniia spetsialnykh znaniy pri rassledovanii ekhologicheskikh prestuplenii* [Theoretical and practical foundations for the use of specific expertise in the investigation of environmental offenses]: dis. ... kand. iurid. nauk. Volgograd [in Russian].
- Goncharuk, N. Iu., Maiorova E. I. (2012). Osobennosti obosnovaniia i formirovaniia vyvodov pri reshenii zadach sudebno-ekhologicheskoi ehkspertizy [Features of substantiation and formation of conclusions in solving problems of forensic environmental examination]. *Teoriia i praktika sudebnoi ehkspertizy*. № 1 (25) [in Russian].
- Kachurin, S. H., Moroz, V. O. (2019). Sudova ekspertyza v administrativnomu sudochynstvi Ukrainy [Forensic science in administrative proceedings of Ukraine]. *Konstytutsiino-pravovi zasady administrativnoi reformy v Ukraini : matly Vseukr. nauk.-prakt. konf. do 100-rich. SNU im. V. Dalia (Sievierodonetsk, 24–25.10.2019)*. Sievierodonetsk [in Ukrainian].
- Kirin, R. S. (2018). Predmet nadrookhoronnoho prava [Subject of subsoil protection law]. *Ekonomika ta pravo*. № 3 (51). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecpr_2018_3_5 [in Ukrainian].
- Krainov, I. P., Bohdaniuk, I. V. (2018). Deiaki problemy sudovoi inzhenerno-ekolohichnoi ekspertyzy pry doslidzhenii ekolohichnykh pravoporushen [Some problems of forensic engineering and environmental examination in investigation of ecological offenses]. *Aktualni pytannia sudovoi ekspertyz ta kryminalistyky : zb. mat-liv mizhnar. nauk.-prakt. konf., prysviach. 95-rich. stvor. KhNDISE im. Zasl. prof. M. S. Bokariusa (Kharkiv, 10–11.10.2018)*. Kharkiv [in Ukrainian].
- Lapin, A. V. (1989). Ispolzovanie spetsialnykh poznanii pri rassledovanii ehkologicheskikh prestuplenii [Use of specific expertise in the investigation of environmental crimes]. *Voprosy kriminalistiki i sudebnoi ehkspertizy*. Vyp. 8 [in Russian].
- Magherescu, D. (2020). Achieving Defense by Means of Forensic Science During the Criminal Proceedings in Romania. *Revista Brasileira de Direito Processual Penal*. Vol. 6. No. 1. DOI: 10.22197/rbdpp.v6i1.302.
- Maiorova, E. I. (2016). Osmotr mesta proisshествiia kak vazhneishii etap provedeniia sudebno-ekhologicheskoi ehkspertizy [Inspection the place of incident as the most important stage of the forensic ecological expertise]. *Vestnik universiteta im. O. E. Kutafina*. Vyp. 8 [in Russian].
- Makarenko, O. Yu. (2013). *Administrativno-pravova okhrona nadr Ukrainy* [Administrative and legal protection of the subsoil of Ukraine]: avtoref. dys. ... d-ra yuryd. nauk. Kharkiv [in Ukrainian].
- Maksimentseva, N. O. (2017). Aktualni problemy normativno-pravovoho zabezpechennia derzhavnogo upravlinnia v haluzi okhrony nadr [Current issues of regulatory and legal support of public administration in the field of subsoil protection]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Seriia: Yurysprudentsiia*. № 29 (2). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2017_29%282%29__17 [in Ukrainian].
- Mieshkov, O. O. (2019). Obiekt, predmet i zavdannia sudovoi inzhenerno-tekhnichnoi ekspertyzy

- neshchasnykh vpadkiv, poviazanykh z elektrotravmuвання [Object, subject and tasks of judicial engineering and technical examination of accidents related to electric injury]. *Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky*. Vyp. 19. DOI: 10.32353/khrife.1.2019.028 [in Ukrainian].
- Orlov, Iu. K. (1985). *Zakliuchenie ehksperta kak istochnik vyvodnogo znaniia v sudebnom dokazyvanii (ugolovno-protsessualnye, kriminalisticheskie i logiko-gnoseologicheskie problemy)* [Expert's conclusion as a source of inference knowledge in forensic evidence (criminal procedure, forensic and logical-epistemological problems)]: avtoref. dis. ... d-ra iurid. nauk. Moskva [in Russian].
- Osnovy sudovoi ekspertyzy: navchalnyi posibnyk dlia fakhivtsiv, yaki maiut namir otrymaty abo pidtverdyty kvalifikatsiiu sudovoho eksperta [Fundamentals of forensic science: educational guidance for professionals who intend to obtain or confirm the qualification of a forensic expert] (2016) / avt.-uklad.: L. M. Holovchenko, A. I. Lozovyi, E. B. Simakova-Yefremian ta in. Kharkiv [in Ukrainian].
- Panko, N. A. (2012). Vysnovok eksperta ta yoho otsinka [The Expert's Conclusion and Its Evaluation]. *Forum prava*. Vyp. 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2012_1_114 [in Ukrainian].
- Petrukhina, A. N. (2011). *Zakliuchenie ehksperta i ego otsenka v ugolovnom protsesse* [Forensic report and its assessment in criminal proceedings]: avtoref. ... kand. iurid. nauk. Moskva. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/17885> [in Russian].
- Sabadash, V. V. (2010). Teoretychni osnovy sudovoi ekolohichnoi ekspertyzy [Theoretical foundations of judicial environmental examination]. *Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu «Kharkivskiy politekhnichnyi instytut»*. № 46. URL: <http://repository.kpi.kharkov.ua/handle/KhPI-Press/26987> [in Ukrainian].
- Shcherbakovskyi, M. H. (2016). Predmet sudovoi ekspertyzy [Subject of Forensic Expertise]. *Forum prava*. № 5 [in Ukrainian].
- Shcherbakovskyi, M. H., Kurylenko, D. V. (2019). Obiznani osoby u sudochynstvi Ukrainy [Expert witness in Ukrainian legal proceedings]. *Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky*. Vyp. 19. DOI: 10.32353/khrife.1.2019.011 [in Ukrainian].
- Shliakhov, A. R. (1975). O predmete sudebnoi ehkspertizy [On the subject of forensic science]. *Nekotorye voprosy teorii sudebnoi ehkspertizy : tez. nauch. soobshch. na 7-m teor. seminare — kriminalist. chteniiakh* (Moskva, 26.06.1975). Moskva [in Russian].
- Surilova, O. O. (2017). *Administrativno-pravove rehuliuвання u sferi vykorystannia i okhorony nadr* [Administrative legal regulation in the sphere of utilization and protection of suboil]: avtoref. dys. ... d-ra yuryd. nauk. Zaporizhzhia [in Ukrainian].
- Swartz, M., Mistle, B., Daly, D., Farrell, E. R. (2003). Assessing subsoil permeability for groundwater vulnerability. *Quarterly Journal of Engineering Geology and Hydrogeology*. 36 (2). DOI: 10.1144/1470-9236/2001-46.
- Sydorenko, L. O. (2015). Shchodo prava eksperta na redahuvannya postavlenykh yomu zapytan [Regarding the expert's right to edit questions asked to him]. *Kryminalistychnyi visnyk*. № 2 [in Ukrainian].
- Uberman, V. I., Vasiukov, A. E. (2013). Sudebnaia inzhenerno-ehkologicheskaiia ehkspertiza i arbitrazhnyi ehffekt ehkologicheskogo kontroliia [Judicial engineering and environmental examination and arbitration effect of environmental control]. *Teoriia ta praktika sudovoi ekspertizi i kriminalistiki*. Vip. 13 [in Russian].
- Zebek, E., Solodov, D. (2021). Environmental Forensic Examinations in Poland: a Case Study. *Journal for european environmental & planning law*. February. DOI: 10.1163/18760104-18010007.
- Тарарака, І. (2021). Проблеми судових інженерно-екологічних експертиз за екологічними правопорушеннями під час видобування корисних копалин. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Вип. 3 (25). С. 153–168. DOI: 10.32353/khrife.3.2021.11.